

איחור זמן תפילה: הדיון הפנים-חסידי

הקדמה

1. הדיון סביב איחור זמן התפילה ומשמעותו

החסידות החדשה, חסידות הבעל-שם-טוב, שבאה לעולם במהלך המאה ה-18, התאפיינה בהנהגות ייחודיות בתחומים שונים של העבודה הדתית. אחד המוקדים שהעסיקו רבות את יוצרי החסידות ומנהיגיה הוא עולם התפילה. החסידים העלו על נס את התפילה כמוקד מרכזי בעבודת השם, ועסקו רבות בתפקידה, בכוונתה ובמשמעויות הנפשיות, הרוחניות והמיסטיות שלה! בד בבד קיבלה התפילה החסידית גם נופך ייחודי במובנה החיצוני - לא רק הכוונה הפנימית אלא גם צורת התפילה ספגה מאפיינים יוצאי דופן, שהבולטים שבהם הם אימוץ נוסח התפילה הספרדי בעקבות האר"י, תנועות והשמעת קולות שונים במהלך התפילה, וההרגל להתפלל תפילה שלא בזמנה הקבוע בידי חכמים.

הרגלים אלה, ובפרט המוחצנים שבהם, זכו להתנגדות רבה בעולם היהודי הסובב, כפי שמעידים כתבי הפולמוס הרבים סביב החסידות. במוקד הפולמוס על התפילה עמדו נוסח התפילה והתנועות שליוו את המניינים העצמאיים של החסידים, אך חלק ניכר מחיצי הביקורת הופנו גם לאיחור זמן התפילה². בהקשר זה, נכללה ההתנגדות לאיחור התפילה בתוך מרחב פולמוסי גדול יותר בנוגע לשאלת השמירה המדוקדקת על ההלכה בכלל. החסידות מתחה את גבולות ההלכה בהקשרים שונים אל הקצה. מגמות אנטינומיסטיות מוצהרות יותר או פחות מצאו מקום בחצרות מסוימות. ההנמקה למגמות הללו כללה לעיתים את השימוש במונח 'עבירה לשמה', ובמובן הזה מתיחת הקו בין התנועה השבתאית ושלוחתה הפרנקיסטית אל החסידות הבעש"טית, שקמה עוד לפני גסיסתן והיעלמותן, הייתה מתבקשת. עוצמת ההתנגדות

1. על התפילה בחסידות ראה: רבקה ש"ץ אופנהיימר, חסידות כמיסטיקה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 78-110, 128-147. משה אידל, חסידות: בין אקסטזה למאגיה, ישראל תשס"א, עמ' 267-315. וההפניות שם עמ' 267. רון מרגולין, מקדש אדם, ירושלים תשס"ה, עמ' 342-288.

2. את כתבי הפולמוס וההתנגדות אסף מרדכי וילנסקי בשני כרכים בספר: חסידים ומתנגדים- לתולדות הפולמוס ביניהם תקל"ב- תקע"ה, ירושלים תש"ן.

לחסידות הבעש"טית הייתה ודאי תלויה בהדים שהותירו אחריהן התנועה השבתאית והתנועה הפרנקיסטית³. על הרקע הזה עלינו לגשת גם אל הדיון על איחור זמן התפילה.

גם בתוך החסידות פנימה היו מחלוקות חדות ונוקבות סביב שאלות יסוד שונות, הן בתחומים הרעיוניים והן בהשלכות המעשיות שלהם. במסגרת זו, איחור זמן התפילה לא התקבל על רבים מן החסידים, וההתנגדות לו פנימה הייתה חריפה לעיתים לא פחות מן ההתנגדות מחוץ. אלא שהדיון הפנים-חסידי על זמן התפילה תפס פנים שלא היו לו בעמידה כלפי חוץ מול המתנגדים. הדיון מול המתנגדים הסתכם בשאלות עקרוניות על הלגיטימיות של התנועה החסידית, ועל היכולת בכלל למתוח את הגבול ההלכתי ולחרוג ממנו. דווקא בתוך החסידות פנימה קיבל הדיון על איחור זמן התפילה נופך מורכב ומפותח יותר, כשהוא מייצר טענות מהותיות משני צידי המתרס בנוגע לתפילה, בנוגע לזמן ובנוגע למשמעות הגדרים ההלכתיים.

2. רקע: תולדות התופעה

מאימתי החלה התופעה של איחור זמן התפילה בחסידות? נהוג לתלות את ראשית התופעה בדמותו של ר' יעקב יצחק, 'היהודי הקדוש', מפשיסחא (1766-1813), ובחצר שנבנתה סביבו. אבל כתבי הפולמוס החריפים מעידים על כך שהתופעה מצאה מקום כבר מראשית ימי החסידות. אחד מכתבי החרם הראשונים כנגד החסידות, קונטרס זמיר עריצים, שנכתב בכרודי בשנת תקל"ב, כבר כלל התייחסות מפורשת כזו:

ותמיד שוהין קודם תפילתן שעות שתים שהן הרכה עד עבור זמן זמניהם של קריאת שמע ואף של תפילה וכלו ימיהם בעשן היוצא מפיהם.

רמיזה לנוהג כזה מצויה גם אצל רבי יעקב עמדין, מחריפי המתנגדים לשבתאות (מטפח ספרים, ר' יעקב עמדין):

כי עתה מקרוב קמו כת חסידים חדשה בואלין פאדליע, ובאו מהם גם למדינה זו... ומאריכים חצי היום בתפלה, הרבה יותר מחסידים ראשונים, שלא היו שוהים בתפלה עצמה אלא שעה אחת בלבד.

3. על הזיקה בין החסידות לשבתאות נכתב רבות. ראה כדוגמא מרכזית את דברי גרשום שלום, השלב האחרון- מחקרי החסידות של גרשם שלום, ירושלים- תשס"ט, עמ' 1-22. על המגמות האנטינומיסטיות בראשית החסידות, ראה אצל מנדל פייקאז', בימי צמיחת החסידות, ירושלים תשל"ח, בפרק 'ראדיקאליזם דתי מחוץ לשבתאות', עמ' 175 ואילך. ציפי קויפמן, בכל דרכיך דעהו, ישראל תשס"ט, עמ' 523-530 והספרות שהיא מתייחסת אליה שם.

ידועה גם עדותו של ר' חיים מוולוז'ין, המתאר בספרו נפש החיים את איחור זמן התפילה כתופעה של ממש, עוד בראשית ימי החסידות⁴. ועוד, במקורות החסידיים עצמם אנו מוצאים תיאור של ראשוני החסידות שנהגו בזה, כמו המגיד מזלוטשוב, שהיה תלמיד הבעל שם טוב⁵.

ובכל זאת, חלק ניכר ממיצי ההתנגדות הופנו לעבר היהודי הקדוש, ולפחות למפרע נתקבע מקומו בתודעה ההיסטורית כמי שפרץ את הדרך לאיחור זמן התפילה (נפלאות היהודי, עמ' 54):

גם לא ראו אותו מתפלל תפלה בזמנה בציבור רק לעיתים רחוקות. אבל רוב פעמים הי' דרכו בקודש להתפלל בביתו ביחידות. יען כי הי' הראשון מהצדיקים אשר התחילו להתפלל אחר זמן תפלה כידוע. לזאת הי' מתפלל תמיד בביתו. והי' לחותנו בית עליה גדולה... ושם הי' מתפלל בהתלהבות עצומה ועבודה רבה עד שאמר שכל שיניו נפלו מגודל העבודה בתפילתו ושם הי' מקום מוצנע מאד עד ששום איש לא ידע ממנו' רק לאשתו הצדקת לה לבדה מסר זה בסוד שידעה שבאם לא יבוא לביתו לזה הזמן הקבוע. אז תחפש אותו במקום שהוא בעליה כי ברוב פעמים התעלף בסוף תפלתו ולא הי' שם מי ששייב את נפשו... וכך קרה הרבה פעמים שבאת לשם ומצאתו מונח על הארץ בפישוט ידים ורגלים בהתעלפות וחלישות עד שביגיעה רבה השיבה את נפשו.

אפשר לשער שאף שהתופעה התרחשה עוד לפני זמן פעילותו של היהודי הקדוש, הרי שהיהודי וממשיכי דרכו הניפו את דגל האיחור באופן מובלט ומוצהר יותר.

המתנגדים הבולטים לנוהגו של היהודי הקדוש באו מחוג תלמידיו של החוזה מלובלין⁶. פרישתו של היהודי מחצרו של החוזה והמחלוקת החריפה שנתגלעה

4. נפש החיים, שער ג ח. התייחסויות פולמוסיות נוספות בעניין זה מצויות בכתבי החרם מקלוצק תקמ"א ומקרא תקמ"ו, באגרת הרב קצינלנבוין לר' לוי יצחק (השאלה הרביעית שם), בקונטרס 'שבר פושעים' ובצוואת ר' דוד מקאקוב.
5. אהלי צדיקים, עמ' נד; קהל חסידים החדש, אות מג; ויכוח רבה, ר' יוסף מנעמירוב, עמ' 38-39; זכרון טוב, עמ' 22-23.
6. נפלאות היהודי, עמ' 53: 'הה"ק הגאון מ' יהודא ליבוש אבד"ק זאקליקוב בע"ס ליקוטי מהרי"ל ה' ממתנגדי היהודי הקדוש לרגלי איחור זמן תפילה בפרסום'. ראה גם ליקוטי מהרי"ל על פרשת בראשית המצוטט להלן. ועוד: תפירת היהודי, פסקאות פ-פב, עמ' 38-39.
7. מאור ושמש, ר' קלונימוס קלמן הלוי מקרא, ניצבים, ד"ה 'כי', עמ' 61-62; ספר טעמי המנהגים, חלק ב, דף יד.

ביניהם היא מן המפורסמות⁷, ונראה שבמסגרת הזו יש למקם גם את הפולמוס על איחור זמן התפילה. יש לציין שמהחווה עצמו יש בידינו הצהרה חד משמעית בעד איחור זמן התפילה⁸, שנדון בה להלן; נראה שהפתרון לסתירה כמו זו, וסתירות נוספות שעוללות להתגלות בעניין זה⁹, טמון בפער שבין הצהרות להתנהלות בפועל, ובמתח שבין הזדהות עם הצורך לאחר את התפילה ובין הצבת גבולות מנגד.

מלבד היהודי הקדוש, דמות נוספת שהציבה כנס את איחור זמן התפילה היא ר' ישראל מרוז'ין, שטיעונו בעד איחור זמן התפילה נותנים לעיתים רושם של עמדה עקרונית ונועזת יותר מן הטיעונים שסיפקה הזירה הפשיסחאית.

בדברים הבאים אנסה לתאר את הטיעונים השונים בתוך עולמה של החסידות בעניין איחור זמן התפילה. בפרק הראשון אתיחס לנימוקים וההצדקות שניתנו לנוהג הזה; בפרק השני אבחן את ההתנגדויות בחסידות לאיחור זמן התפילה ואת הנימוקים שעמן. בפרק השלישי אפרוס את הדיון על שאלת ההיקף הראוי של התופעה – האם היא ראויה לצדיקים בלבד או לציבור כולו.

המקורות שעליהם אסתמך מורכבים משני ז'אנרים מרכזיים: האחד, תורות מגדולי החסידות; השני, אוספים של מסורות וסיפורים שלמפרע על הדמויות החסידיות. מטבע הדברים, רמת האמינות של מקורות מן הז'אנר הראשון גבוהה יותר (על אף הפער שהערנו עליו, בין התפיסה התיאורטית למימושה המעשי). רמת האמינות של מקורות מן הז'אנר השני עומדת בספק, בפרט כשמדובר בפער של עשרות ומאות שנים מן התקופה המתוארת, וממילא נצטרך להתייחס אליהם בעירבון מוגבל.

א. הנימוקים לאיחור זמן תפילה

1. מימוש רצון ה'

המקור ה'סמכותי' ביותר לאיחור זמן התפילה הוא דברי החווה מלובלין בתורה על פרשת פנחס בספרו 'זכרון זאת':

7. למחקר על כך ראה אצל אביעזר הכהן, תודעה עצמית בספר מי השילוח, מחקר לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, באר שבע תשס"ו, עמ' 70-72 ובעיקר הספרות שהוא מפנה אליה בהערות שם.

8. ראה על כך, אצל אביעזר הכהן, שם, עמ' 72: 'זכך לפנינו דוגמא נוספת לבעייתיות בהערכת דמותו של החווה לאור כתביו'.

9. למשל ר' יהודה מזקילקוב, שהוזכר לעיל (הערה 6) כמתנגד חריף, מצוטט בתפארת היהודי פסקה פ כמלמד זכות על התופעה, צוטט להלן.

כי יש טפשים שאינם רוצים לסור מיראה, כי האהבה הוא לפעמים אינו מדקדק דוקא בחומרות וכיוצא בזה, וכמו שאיתא באבות פרק שני ר' יוסי שקראוהו חסיד אמר כל מעשיך יהיו לש"ש, ור"ש ב"נ שקראוהו ירא חטא אמר הוי זהיר בק"ש ותפלה כו'. ולכאורה זה חסידות יותר מאשר אמר ר' יוסי הכהן, אך האמת אינו כן כי חסידות אהבה והוא בכל הנפש אפי' נוטל את הנפש ממש כנ"ל ואינו חושש דוקא בק"ש ותפלה, פי' אם מזדמן לו לאחר הזמן בשביל אהבת הבורא ב"ה והוא עוסק בדבקותו או בשבחים, או אם נ"ל שיפעול לפניו יתברך נחת רוח יותר אם לא יקרא ק"ש ותפלה, הגם שיצה"ר מוכיחו אינו חושש על שום עונש בשביל אהבת הבורא לפעול רצונו יותר, ובאמת רחמנא ליבא בעי וגדולה עבירה לשמה, וזה כל מעשיך יהיו לשם שמים.

החווה משתמש כאן, כמו בהקשרים נוספים¹⁰, בביטויים 'כל מעשיך לשם שמים', 'רחמנא לבא בעי', ובפרט 'עבירה לשמה'. בתורה הזו נזקק החווה למושג 'עבירה לשמה' בהתייחס לשיעור הקבוע של זמן התפילה, שיעור שמאיים, לטענתו, על היכולת של האדם לפעול כרצונו של הבורא ולכוון את לבו לשם שמים. ההיצמדות לזמן התפילה הקבוע מתוארת אצל החווה במונחים של 'יצר הרע' (!) ויראת עונש, שיש להתגבר עליהם בעבודה מאהבה. תפיסה כזו מעמתת באופן חזיתי את הדרישה ההלכתית לתפילה בזמנה עם הצורך לנהוג לשם שמים, לרצונו של הקב"ה. ביטוי נוסף וחד לתפיסה זו ניתן למצוא בשלב מאוחר יותר, בדברי ר' מרדכי יוסף מאיז'ביצא בספרו 'מי השילוח' (פרשת בהעלותך):

בכל דור ודור מי שהוא צדיק הדור רואה רצון השי"ת כמו שכתוב שפתי צדיק ירעון רצון, והיהודי הקדוש זללה"ה בדורו ראה רצון השי"ת באיחור זמן תפלה ונסמך על מאמר הכתוב 'לא תעשון כן לה' אלהיכם', כן, רומז על קביעות בלי חיים, וכשראה רצון השי"ת בזה לכן התאחר בתפלתו ונשמתו מאירה בגן עדן מזה כי כוון לאור רצון השי"ת.

תגובה מפורשת לתפיסה החדה של החווה ניתן למצוא בדברי ר' יהודה לייב מזקילקוב, תלמיד ר' אלימלך מליז'נסק והחווה (לקוטי מהרי"ל, פרשת בראשית):

במדרש רבה פרשה ב' והארץ היתה תהו ובהו אלו מעשיהן של רשעים ויאמר אלקים יהי אור אלו מעשיהן של צדיקים אבל איני יודע באיזה מהן חפץ אם במעשה אלו ואם במעשה אלו, כיון דכתיב וירא אלקים את האור כי טוב הוי במעשיהן של צדיקים חפץ עכ"ל המד'. והמדרש זה הוא פליאה וכי איך אפשר לומר שהקב"ה חפץ במעשיהן של רשעים ח"ו, אך נראה לפרש לפי שיש דרך פשוט בעבודת הבורא לעשות כל המצות לאמתן ולהתפלל בצבור ובזמנה

10. ראה למשל עוד בזכרון זאת על פרשת פקודי ד"ה 'הנה יש שני מיני צדיקים...'

ולהתרחק מכל מיני שחוק ומכל טיול לבטלה וזה נקרא דרך צדיקים. ויש עוד דרך אחרת דהיינו שלא להתפלל פעמים עם הצבור ופעמים לאחר זמן תפלה בכדי להתפלל בכונה יתירה ושאר ענינים בדומה לזה, וזה נקרא מעשיהם של רשעים לשמה כנ"ל. והשתא אתי שפיר שאמר המדרש איני יודע באיזה מהן חפץ, כי אפשר להיות שטוב לעשות מעט רשע לשמה כנ"ל, כשהוא אומר וירא אלקים את האור כי טוב הוי אומר שהקב"ה חפץ רק במעשה הצדיקים כנ"ל.

התיאור של 'מעשיהן של רשעים לשמה' כהוה-אמינא אמתית שיכולה לעלות, והקביעה שרצון ה' איננו כזה, עולים כתגובת נגד לטענת החוזה (או טענות ברוח זו שנשמעו מאוחר יותר) על 'עבירה לשמה' כדי 'לפעול רצונו יותר'. מוקד הדיון הוא בשאלה כמה חפץ הקב"ה, והאם הנאמנות לשיעור זמן התפילה מבטאת את רצונו או מאיימת על מימוש רצונו.

הצעה מעוררת יותר של פריצת הגבול לשם עשיית רצון הבורא באה לידי ביטוי במשל דומיננטי לענייננו שחוזר בפנים שונות. במשל הזה הבן המבקש למלא את רצון אביו (או עבד את רצון רבו, או אישה את רצון בעלה), מתעכב מעבר לזמן שנקצב לו, עקב ניסיון להעמיד לפני אביו תוצרת מושקעת ואיכותית יותר מזו שציפה לה. כעסו של האב מתחלף בהבנה וחיבה, כשהוא מבין שהעיוכב אירע עקב תוספת רצון וכוונה מצד הבן (תפארת היהודי פסקה פ):

אחד הי' לו ב' בנים. ובלילה אמר לבנו הגדול הא לך אחד גדול (הוא מטבעה קטנה) ותביא לשאוף טאביק בעת קומי ממטתי בעת שעה השביעי וכן הביאו. בלילה הב' נתן לבנו השני. הוא השכיל כי עבור הגדול א' לא יהי' הטאביק טוב כראוי לאבינו היקר והשתדל להשיג בשאלה על הפתחים עוד איזה פרוטות, ובא עת קימת אביהם ולא הי' לו להריח, ואחר איזו שעות בא בנו הנ"ל צעק אביו הלא המתנתי עליך. השיבו- הרח וקבל ריח ניחוח, פתח התיבה עם הטאביק וראה. הבין סיבת איחור הזמן, כן בהמשך הזמן מוסיף בתורה ועבודה עד שבא באמת התעוררות התלהבות¹¹.

במשל הזה, בשונה מן הדברים שכתב החוזה, אין תיאור של עבירה לשמה מלכתחילה, אלא של התפייסות שבדיעבד, חתירה תחת כסא הכבוד המתקבלת למפרע ברצון ע"י הקב"ה, מתוך הכרה בכוונה הטובה שהביאה לאיחור הזמן. הצד השווה שבהם - שכוונת המתפלל המביאה לאיחור תפילתו גוברת על חובת ההיענות

11. לגוונים נוספים של משל זה: ויכוחא רבה, עמ' 38-39. כרם ישראל, עמ' 70. אור הגנוז, עמ' 282-283. התגלות הצדיקים עמ' 54-55. וראה בדיון בסופו של המאמר.

לגבולות הזמן ההלכתיים, והיא מעשה המשקף באופן נכון יותר את רצונו של הקב"ה.

2. השתהות כצורך הלכתי

שורת נימוקים אחרת לאיחור זמן התפילה מתרחקת צעד נוסף מהתפיסה שהציג החוזה לעבר עמדה הרמונית יותר, המתארת את איחור הזמן כמעט כחלק מן הדרישה ההלכתית עצמה, וממילא בונה את הדילמה האם לאחר את הזמן כקונפליקט תוך-הלכתי. כך, למשל, בדברי הרבי מקוצק (אמת ואמונה, סימן קלה-קלו עמ' קב):

רבי לייבלי אייגר שאל את רבנו זצ"ל איזה תירוץ יאמר לזקנו רעק"א זצ"ל, על איחור זמן תפילה, והרי לזקינו צריך לומר תירוץ שיהיה עפ"י דין ולא בדרך חסידות, ואמר שיאמר לזקינו כי איתא ברמב"ם ז"ל שפועל שעושה אצל בעה"ב, ומחדד הגרזן כל היום, דהחידוד הוא גם כן צורך למלאכה. לבעה"מ"ח ספר קב חן אמר רבנו ז"ל תירוץ, דהתחלת התפילה שלו הרי היא בזמנה, ומה יוכל לעשות שאינו יכול לגמור עד אחר הזמן.

במוקד הטיעונים מן הסוג הזה עומדת ההנחה שההגעה אל מעמד התפילה מצריכה תהליך מקדים מצד האדם, ש'כדיעבד' מתברר כתהליך ארוך הנמשך אל מעבר לזמן התפילה. הנחת היסוד היא שתהליך כזה כלול בעצם הציפייה ההלכתית מן המתפלל. 'חידוד הגרזן' שבמשל של הרבי מקוצק מופיע בגוון שונה בדברי ר' שמחה בונם מפשיסחא (שיח שרפי קודש על ר' שמחה בונם מפשיסחא, א) ודברי ר' משה מפאשאן (נר ישראל, חלק ו, עמ' לו):

עוד שמעתי בשמו הק'. בעת שהי' הרה"ק וכו' עומד על הוויכוח הידוע ושאלו אותו שאלות הרבה. ובתוכם שאלו אותו מפני מה אינו מתפלל בבוקר רק מאוחר מכל. והשיב להם מפני שיש אברים באדם שאפי' הוא יקיץ משנתו אבל האברים עודם ישנים וכתוב כל עצמותי תאמרנה ד' מי כמוך. שכל האברים צריכים להודות. לכן צריכים להמתין עד שיקיצו כל האברים. כי הי' בקי בחכמת הרפואה וטבעי בני אדם כידוע והבן¹².

כ"ק מרן רבי משה לייב מפאשאן זי"ע אמר: שאלו פעם מאאמו"ר זי"ע רבינו אזה"ז מבהוש על אודות איחור זמן התפילה, דלכאורה אינו מוסכם עם דעת השולחן ערוך? והשיב: אדרבה, הלוא השולחן ערוך הקדים את ענין החיוב של כוונת 'שויתי ד' לנגדי תמיד' בראש דבריו לפני דיני תפילה, ומוכח דמקודם צריך האדם להתכונן ברוממות הבוי"ת ולקיים בנפשו את השויתי ד' לנגדי תמיד, ואז יוכל להתפלל. ואדרבה אלה המקדימים להתפלל מיד בקומם

12. וברומה: שמחת ישראל, מאמרי שמחה, אות כד, עמ' 48.

ממיטתם טרם שיתבוננו ויקיימו את החיוב של שויתי וכו', הם הם העושים שלא כפי הסכמת השולחן ערוך.

ההצדקה שניתנת במקורות הללו לאיחור זמן התפילה איננה מתוארת, כאמור, בצורת קונפליקט בין ההלכה הרשמית המחייבת ובין טהרת הלב שמבקש המתפלל, בחינת 'הפרו תורתך', אלא באופן שמבקש להצביע על הכוונה עצמה כחלק בסיסי וקריטי מחובת התפילה. החידוד התודעתי, התפילה מתוך מלאות ושלמות מנטלית וגופנית, חוויית העמידה לפני הקב"ה - כל אלה הם תנאים מחייבים לתפילה אמיתית, וכיוון שהם דורשים תהליך של הכנה, הם מציבים את האדם בקונפליקט מול התביעה לתפילה בזמן קצוב. האם הקונפליקט הזה מובנה? בדברים נוספים של ר' שמחה בונם אפשר למצוא כמעט רמיזה שתקנת זמן התפילה כוונה מראש למציאות שבה הכוונה נוכחת בתפילה, והיא איננה מתאימה למציאות נפולה כשלנו, שבה דרוש זמן ארוך יותר בכדי להגיע לעמדה הרוחנית המתאימה (רוד דעה, ארבע תקופות חסידות בעש"ת, יקותיאל אריה קמהלר, עמ' רעח):

הרה"ק הרבי מאיר מאפטא ז"ל בע"ס 'אור לשמים', שאל את הרה"ק מוהרש"ב ז"ל על איחור זמן תפלה, והשיב לו, כתיב לעולם יהא אדם ירא שמים בסתר ובגלוי ומודה על האמת ודובר אמת בלבבו וישכם ויאמר, מי שיש בו כל המדות הללו אז וישכם ויאמר יוכל להתפלל בהשכמה. ולא נח דעתו מתשובה זו, כי השו"ע לכלל ישראל נאמר ולא רק ליחידי סגלה שיש בהם המדות הללו, וגם מי שאין בו המדות הללו ישכם ויאמר לא על צדקותינו אנחנו מפילים תחנונינו לפניך מה אנו ומה חיינו כו' ובכח זה יוכל להתפלל תפלה בזמנה.

תגובתו של ר' מאיר מאפטא לדברי ר' שמחה-בונם מעידה שכך הבין הוא עצמו את כוונת ר' שמחה-בונם, והיא מקפלת בתוכה הכרה ב'יתור' הגדול שנעשה בידי חז"ל מרגע שהגבילו את התפילה בזמן - ויתור קבוע על כוונת התפילה אצל כלל ישראל.

3. שחרור ממגבלות הזמן

כיוון שלישי המלווה את טיעוני הציוד באיחור זמן תפילה מתמקד בקביעת אופיו ובשיפוטו של הזמן עצמו, וביכולת להשתחרר מן הזמן, וסובב בעיקר סביב המונח 'למעלה מן הזמן' (אור הגנוז, עמ' 244):

סיפר רבי שניאור זלמן לחסידיו: פעם אחת הייתי מהלך לפנות ערב בחוץ וראיתי דבר שאינו הגון, עגמה לי נפשי שלא שמרתי את עיני עמדתי והפניתי את פני אל הכותל ובכיתי מרה, כשהסבותי את פני מן הכותל ראיתי שכבר החשיך ועבר זמן המנחה, מיד מצאתי עצה, - משכתי את עצמי למעלה מן הזמן והתפללתי מנחה.

העובדה שמושגי הזמן נוצרו והתקבעו בתודעת האדם, השרוי בכל ישותו במושגי החומר והעולם הזה, מאפשרת להכיר בהתעלות מן הכבילות למושגי הזמן אצל מי ששיחרר עצמו ממושגי החומר ומן החיים בחומר ועלה לבחינת מלאך. תורת השיעורים ניתנה לבני אדם, ולא למלאכים (תפארת היהודי, פסקה ב):

ושמעתי כי הרה"ק מקראקא בעל מאו"ש (=מאור ושמש)¹³ אמר פ"א אל תביאו רא"י וסיוע לאחר זמן התפלה מן הרה"ק היהודי ז"ל, כי הוא סיכן גופו בכל יום ויום וטבל ש"י טבילות בהמקוה אשר באפטא, וזיכך אותו עד שגופו הגשמי נתהפך לרוחני ממש כמו מלאך, והי' השגתו למעלה מן הזמן.

בדברי בעל 'מאור ושמש' מתואר היהודי הקדוש כמי שזיכך עצמו מן הגשמיות הטבעית המקורית של העולם הזה, ומתוך כך - באופן ייחודי, יוצא דופן ולא אנושי - נעשה בלתי כבול לזמן ולחובת התפילה בזמן קצוב. תמונה דומה לכאורה מוצגת בשמו של ר' ישראל מרוזין (דברי דוד, על ר' דוד משה מטשורטקוב, דף כד):

ופ"א סיפר אדמו"ר זצוקל"ה זי"ע שהר' ישראל שותק היה אצל אביו אדמו"ר מרוזין זי"ע ושאל את אדמו"ר מרוזין מדוע הוא מתפלל לאחר זמן תפלה, אמר לו אבי ז"ל שקודם חטא הנחש לא היה זמן על תפילה רק כל היום היה יכול אדם להתפלל, לאחר חטא הנחש נתגשם האויר ובאו האבות הקדושים וזיככו כל או"א זמן אחר על תפלה, אברהם זיכך זמן שחרית יצחק זיכך זמן מנחה יעקב זיכך זמן ערבית, היינו שהביאו התפילה בזמן, ובשעת מתן תורה פסקה זוהמתן מהנחש ועמדו כל ישראל למעלה מן הזמן, ואחר חטא העגל נפלו עוד הפעם להיות תחת הזמן, ובאו אנשי כנה"ג והביאו התפילה בזמן, היינו כל תפילה בזמן אחר. אבל נשמת צדיק כזה שלא חטא בחטא העגל ולא בחטא הנחש ממילא אין שייך בהם זמן כי הוא למעלה מהזמן.

אמנם, ניתן להבחין בהבדל דק בין שתי ההצעות הללו. אם אצל בעל 'מאור ושמש' הזיכוך מן החומר מתרחש אצל יחיד סגולה, שסולל לעצמו בכך מסלול עצמאי בעבודת ה', מסלול החורג מן הנורמות ההלכתיות של הציבור, הרי שהתמונה הרוז'ינאית היא הפוכה - נקודת המוצא היא בעולם המזוכך מן החומר, ומי שחרג ממנה הוא הציבור, כלומר כל מי שאיננו צדיק ונפל ברשת החומר והזמן. הדברים מפורשים וחדים יותר בדברים נוספים של ר' ישראל מרוזין (עירין קדישין תנינא, כא ע"ב):

אך הענין הוא, כי למעלה אין שייך זמן, אך כיון שהעולם הוא בגשם ולבוש גשמי, לכן נקבע זמן לתפלה גם כן, אבל הצדיקים בכל עשיותיהם הם למעלה

13. בעל 'מאור ושמש' היה ממתנגדי תופעת איחור התפילה, אך כפי שנתאר בפרק השלישי, ההתנגדות פעמים רבות לוותה בניסיון ללמד זכות על הצדיקים המאחרים.

מהזמן איך שייך זמן. וזה הוא הפי' עת לעשות לה' הפרו תורתך, היינו מאין נעשה זאת שיש עת לה', היינו זמן לעבודה, הוא ע"י שהפרו תורתך, על ידי זה נעשה זמן למטה.

העובדה שההנחיה ההלכתית מתרחשת במסגרת ושפה של 'זמנים', היא בעיני ר' ישראל מרוז'ין ביטוי לנפילה של המציאות. מציאות של 'עת' היא תוצר של 'הפרו תורתך'. היחס העולה מדבריו של ר' ישראל מרוז'ין כלפי קביעת זמן התפילה הוא יחס שיפוטי-שלילי, והוא מוכן להציג את עצמו כמי שלא נפל ברשת הגשמיות הגורמת להיכבלות במושגי זמן שכאלה.

טיעונים נוספים, שאינם מתייחסים במפורש להתעלות מעל הזמן, מבקשים גם הם לנמק את איחור התפילה דרך הגמשה של מושג הזמן עצמו - הם מעניקים לתוכן ולכוונה ממד ממשי יותר מן הזמן עצמו, עד שהזמן מתיישר ממילא על פיהם ולא להפך¹⁴. מנקודת מבט כזו, כל החובה לתפילה בזמנה מתפרקת ממשמעותה, כי הזמן עצמו כבר איננו ממד מקובע וכובל. הדברים באים לידי שיא בהתבטאויות קיצוניות במיוחד של הרב יחיאל מיכל היבנר¹⁵, בספרו 'נחלה לישראל' (שאלה לג):

והנה ראיתי בבעה"ט הביא מסירה וידום אהרון וידום השמש... ע"ד שמפרש בספר ב"ל 'למען תאריך ימים'- אם תלך בדרך ד' ית' תוכל להאריך את הימים כמו מרע"ה ויושיע (=יהושע). ופוק חזי הגאון הקדוש מבוטשאטש זי"ע... וכדומ' כמה עובדות מכמה צדיקים אשר בענין התפילה מאחרין ... וח"ו להרהר אחריהם כי לילה כיום יאיר להם והם למעלה מן הזמן. ואם אמנם שמעתי בשם גדול אחד אמר לפרש אביי לייט אמאן דמצלי עם דמדומי חמה, ר"ל שמשווה א"ע לאותן שיש להם כח לאמר שמש בגבעון דום, עכ"ז מי שמקושר להם ויש להם שייכות עמהם, הן רב הן מעט, מורא לא יעלה על ראשו... והענין הוא כמו שאמרו חז"ל אקרא לאל גומר עלי דכל משטרי הארץ הולכין אחרי קביעות השנה לב"ד שלמטה ואתם אפי' וכו', מכ"ש כשרואין האמת דהשנה צריכה להתעבר יהי' מאיזה טעם שיהי', והשי"ת אומר למלאכים אני ואתם נלך לכי"ד של מטה לשאול מתי ר"ה, וכמו כן אין להרהר על קביעות זמן הצדיקים לצורך עצמן (וי"ל אבן מאסו הבונים ע"ד מ"ש בס' יציה"ק אבן א' בונה כמה בתים ה"נ הדיבור של תפלה שמאסו התנאים הק' אח"ז והפוסקים הבאים אחריהם עכ"ז היתה לראש פנה. ואמר מאת ד', היינו הצדיקים והחסידים ע"ד שדרשו את ד' אלקיך תירא לרבות ת"ח, היתה זאת ובאמת היא נפלאת בעינינו)... ואחר כל החזיון י"ל דזה נרמז במסורה וידום היינו מי שהוא עמוד העבודה והתפלה

14. ראה למשל: שיח שרפי קודש א עמ' 53, בהגה"ה; אהלי צדיקים, עמ' נד.

15. ראה עליו: מאורי גליציה, אנציקלופדיה לחכמי גליציה, מאיר וונדר, כרך ב, עמ' 371-379.

שהיא בלחש וכנ"ל וידום השמש יש לו כח לומר שמש בגבעון דום וכל הראוי לבילה כו' והוא רחום יכפר עון וכו'.

הרב היבנר (תקצ"ד - תרס"ז) היה דמות רבנית בולטת בגליציה של המאה ה-19, אדם שהתרועע עם רבים מבעלי החסידות באותה תקופה, ובפרט עם ר' ישראל מרוזין ובניו. גם אם דבריו שלעיל אינם משקפים באופן בלתי אמצעי את עמדת דוברי החסידות עצמם, הרי שיש בדבריו ביטוי להפנמה מסוימת, מסוכנת אפילו, של פריצת מוצקותו של הזמן¹⁶.

ב. התנגדויות פנים-חסידיות לאיחור זמן תפילה

1. טשטוש המתח בין זמן התפילה לכוונה

כאמור, בחסידות עצמה נוצרה התנגדות תקיפה לנוהג לאחר את זמן התפילה, אבל בניגוד להתנגדות הקלאסית, מן החוץ, התנגדות זו הניבה - מתוך עמדה המושתתת על הנחות היסוד החסידיות - תורות מפותחות באשר לצורך העקרוני בזמן התפילה הקבוע. האתגר העיקרי של המתנגדים היה להצביע על כך שאין סתירה חזיתית בין החובה להתפלל בזמן הקבוע ובין הדרישה החסידית התובענית לתפילה בכוונה (טעמי המנהגים, חלק ב, דף יד):

ובשם הרב הצדיק מוהר"ר משה מקאזניץ זצוק"ל שומר רוח לא יזרע. פי' מי ששומר וממתין עד יערה עליו רוח ממרום שיוכל להתפלל, איש כזה לא יזרע, לא יוכל לזרוע ולעבוד את ד'. ורואה בעבים לא יקצור, שאפי' עב דהענן סך בעדו, שאין מוחו בהיר וחזק כ"כ, אעפ"כ רואה לעבוד עבודתו, איש כזה לא יקצור בעבודת השי"ת.

בדברי המגיד מקאזניץ יש ניסיון למילוי שתי התביעות ללא ויתור על אחת מהן: מחד, שלא לאחר את זמן התפילה במסגרת הניסיון להגיע לכוונה בתפילה; ומאידך, שלא לוותר על ההכנה המובילה לכוונה הזו. טענה דומה, אך פסימית יותר, עולה בשם בעל ה'נעם מגדים' (תפארת היהודי, פסקה פ):

בן מלך אחד בא לכפר ולא הי' אתו לחמו והמתין עד כמה אולי יביאו לחמו הנחמד אבל אחרי שלא הי' יכול להתאפק הוכרח לאכול הלחם הגס אשר בכפר,

16. ערעור זה על מוצקותו של הזמן, המייצג את הקבוע והמוגבל שבמציאות, מסוגל לתת רושם של שמיטת העונן ואיבוד שליטה ביחס לגבולות ההלכתיים בכלל, ולא בכדי קבעה רבקה-ש"ץ אופנהיימר לאור התבטאויות מן הסוג הזה (אם כי בהגזמה מסוימת): 'עניין זה תרם אף הוא לטשטוש המערך היומי של החסיד, ונודע לו תפקיד לא-מבוטל בעיצוב האווירה האנארכית והנונשאלאנטית של כל המתרחש סביב אדם חסיד: כפירה מודעת בשלטונו של הזמן' (החסידות כמיסטיקה, עמ' 150).

כן הענין הנשמה הגבוהה בעת היתה עוד באוצרה ראתה התפלה העומדות ברומה של עולם ומשתוקקת גם עתה שישפע עלי' התעוררות כאז וממתנת עם תפלתה ואחרי כי ממתנת עד יעבור יום אז היא מוכרחת להתפלל.

המשל המוצג כאן מקביל למשל שהזכרנו על האב והבן - בן המלך ממתין בכדי לאכול לחם איכותי יותר. אלא שכאן האיחור אינו מניב בפועל תוצר מוצלח יותר מזה שהיה קיים בלעדיו. בן המלך נאלץ לאכול באיחור את הלחם הכפרי שהונח לפניו מלכתחילה. לאמור, הכוונה לא תזדמן לאדם באופן מובהק יותר אם יאחר את תפילתו. יש בדברים אלה הכרה בתשוקת הנשמה לתפילה שהיא מן העולם הגבוה, שלמעלה מן הזמן, המלווה בהנחה המיידית משהו שאין תפילה כזו בת מימוש בעולם הזה.

2. חשיבותה של תפילה בזמנה

אם הטיעונים שתיארנו כעת מתאמצים לטשטש את המתח הזה, שבין חובת התפילה בזמנה לתביעת הכוונה, הן מתוך אמון ביכולת לקיים את שתי התביעות יחד והן מתוך חוסר אמון ביתרונו של האיחור - מסתמנת גם מגמה אחרת המבקשת לשוב ולחדד את ייחודה ועוצמתה של התפילה בזמנה דווקא, גם במחיר כוונה מלאה יותר (טעמי המנהגים שם):

ובספר זרע קודש להרב הצדיק הקדוש מוהר"ר נפתלי מראפטישיץ זצוק"ל כתב מ"ש מרע"ה ואתחנן אל ה' בעת ההיא ולא אמר באיזה, ללמד אותנו בזה שלא יאמר האדם עתה אין לי מוח כראוי לתפל' ולא אתפלל עתה רק לכשאפנה אתפלל כראוי וכנכון רק בכל עת ועת תתפלל לפי העת ההוא של עכשיו יהי' העת איזה עת שיהי'. וז"ש ובקשת משם את ד' אלקיך ומצאת. שאמר ג"כ סתם 'משם' ול"א באיז' מקום וזמן, רק הפי' 'משם' מכל מקום ומקום שאתה שם אז תדרוש את ד' אלקיך ומצאת כי תדרשנו.

ובספר אמרי צדיקים ח"ש כתב שמעתי שפ"ק הרב הצדיק מבארדיטשוב זצוק"ל שלא יתשל אדם ח"ו במצות השי"ת מחמת שאין לו התלהבות כי חליל' כאשר ימתין אדם שיהי' לו דוקא התלהבות יעבור זמן המצו' חליל'. ואין זה עבד נאמן רק צריך לעשות המצו' בכל עת שיגיע לידו אף שאין לו התלהבות.

ר' לוי-יצחק מברדיטשוב מציב חווייה אלטרנטיבית לחוויית ה'התלהבות' בתפילה - הוא מאדיר את את חוויית העקידה של ה'עבד הנאמן', המתפלל אל אדונו תפילה בזמנה אף במחיר חוסר הכוונה, בטיעון שאינו רחוק מן הטיעונים של המתנגדים.

ר' נפתלי מרופשיץ פוסע צעד רחוק יותר, וממנף את הטיעון החסידי עצמו של 'בכל דרכיך דעהו' כדי להפך את התמונה, ולדרוש עמדה חסידית המוכנה למצוא את הקב"ה בדיוק ברגעים הללו שנדמה שהוא חסר מהם. 'ובקשת משם את ד' אלקיך

ומצאת' - הקב"ה נמצא בכל מקום ובכל רגע, והיעדר החסידי הגבוה יותר הוא למצוא אותו גם ברגעים שבה נדמה שהוא איננו.

אחד המתנגדים המרכזיים לאיחור זמן התפילה היה ר' צבי אלימלך שפירא מדינוב, בעל ה'בני יששכר', מתלמידי החוזה. בכמה מקומות מכתביו הוא מקדיש מקום נרחב להתנגדות עקרונית ביחס לשיעור זמן התפילה. נביא כאן בהרחבה מדבריו בספר 'דרך פיקודיך' (לא תעשה טז, עמ' ריט-רכ)¹⁷:

הנה באה האזהרה במצוה הזאת שלא ישכור עצם בפסח. עצם הוא גוף ועיקר הדבר נקרא עצם, היינו בענייני מנהגים אשר ילמוד מפי רבו לא יתנהג רק בדבר שאינו מתנגד לעצם היינו הדברים שאינם ניגוד לאיזה מצוה ולאיזה דבר מדברי חז"ל, משא"כ כשיש במנהגיו איזה ניגוד... לא יאבה ולא ישמע להתנהג במנהג הזה (הגם שרואה מנהג הזה אצל הרב) אפילו אם יעמיד לו הרב החמה באמצע השמים ויבקיע לפניו את הים... הגם שצריך לדון את הרב לכף זכות בעניין ההוא באמור בלבו אפשר שאינו מבין ענייניו, ואפשר שהרב עושה משום עת לעשות לד' (כי חלילה להרהר אחר רבו כחוט השערה) וכו' וכיוצא, אבל התלמיד עצמו הרוצה להתלמד לא יאבה להתנהג בשום אופן במנהג העוקר איזה הלכה דברי תורה"ק, כגון לבטל עונת ק"ש ועונת תפלה בזמנים שקבעו חז"ל, הגם שיפתוך כמה אנשים מתחכמים לדעתם באומרם שמן הצורך להמתין עד שירגישו יפעת שפעת מוחין דגדלות, תדע ידידי שזה עצת היצר, הגע בעצמך אם יעלה בדעת האדם שלא לאכול מצה בפסח רק ימתין עד חג השבועות שאז יהיה לו מוחין דגדלות מאור פני מלך כי תיעול כלה לחופה. הירצה ד' אלקי ישראל בעבודה זו, נאמן הוא בעל מלאכתנו אשר עשה לנו את הנפש ונתן לנו את תורתו אשר היא בעצם למעלה מן הזמן ונתנה לנו תחת הזמן להורות כי לכל יש זמן ועת לכל חפץ תחת השמים. (הג"ה. וזהו לדעתי הנאמר בנתינת התורה בחודש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים ביום הזה באו מדבר סיני... להורות לידע ולהודיע ולהודיע הגם שהתורה היא בעצם למעלה מן הזמן נתנה השי"ת תחת הזמן להורות שכל מצותיה נהוגות דוקא בזמן הראוי, ע"כ נתינתה היה דייקא בזמן הזה ולא בזמן אחר... ומי שמתחכם על זה מתחכם על מצות התורה וחוקותיה בין והתבונן)¹⁸.

17. לדברים נוספים שכתב בעניין: הוספות מהרצ"א, ר' צבי אלימלך שפירא מדינוב, בתוך: סוד מרע ועשה טוב, עמ' כז; דרך פקודיך, מצות לא תעשה לו, עמ' שיח.

18. אבל יש לבחון את היחס בין הדברים הללו למה שכתב המהרצ"א עצמו בספר 'בני יששכר', מאמרי חודש סיון מאמר ד, חלק א' קלג ע"ב: 'חג השבועות לא נתלה (בתורה) בזמן לימי החודש כשאר מועדים, רק תלוי בספירה, כשבאים למספר החמשים אז הוא החג. יש לי

מתוך דבריו של מהרצ"א עולה תפיסה המקדשת את הזמן שנקבע לתפילה כזמן הראוי ביותר לה. 'את הכל עשה יפה בעתו' ו'עת לכל חפץ', ומזו הסיבה לא יעלה אדם על דעתו לאכול מצה לאחר הפסח או לישוב בסוכה לאחר חג הסוכות. ניתן לתאר את תפיסתו כתמונת ראי לעמדה השיפוטית של ר' ישראל מרוז'ין ביחס לזמן. להבנתו של מהרצ"א, התורה ניתנה במושגי העולם הזה, ולכן יש לקיים אותה במושגי העולם הזה, בתוך גבולות ושיעורים תחומים וקבועים. אם ר' ישראל מרוז'ין טען שמתן תורה היה רגע של עלייה למעלה מן הזמן, ורק חטא העגל השיב את עם ישראל למושגי הזמן, טוען מהרצ"א שמתן תורה עצמו - כוחו ביכולת להוריד את התורה אל תוך מושגי הזמן של העולם הזה.

הנה כי כן, כנגד העמדה החסידית השוכרת את עוגן הזמן ההלכתי, עולה עמדה, חסידית גם כן, המקדשת את קיום התפילה בזמנה. מדובר בעמדה שונה בתכלית מן העמדה ה'מתנגדית', המקדשת לא את הזמן עצמו אלא את חובת הציות ההלכתית.

ג. בין הצדיק להמון

1. ייחודה של תפילת הצדיקים

ברבים מן המקורות העוסקים בשאלת איחור זמן התפילה, עולה השאלה המתוחה כלפי היקף ה'היתר' לאחר את התפילה - האם הוא נוגע רק לצדיקים ויחירי סגולה או שמדובר במעשה שהציבור כולו יכול לקחת בו חלק. בניגוד למתנגדים מחוץ, אותם שהתנגדו לאיחור הזמן בחסידות פנימה הוקירו והעריכו את הצדיקים שראו לנכון לאחר את זמן התפילה. כתוצאה מכך, גיבשו רבים מהם עמדה מכילה כלפי ההתנהגות יוצאת הדופן של אותם צדיקים, ובפרט של היהודי הקדוש. כך, למשל, בהתנגדויות שציטטנו לעיל ניתן למצוא התבטאויות מן הסוג הזה: 'אל תביאו ראי' וסיוע לאחר זמן התפילה מן הרה"ק היהודי ז"ל, 'ואפשר שהרב עושה משום עת לעשות לד' כי חלילה להרהר אחר רבו כחוט השערה'. דברים ארוכים בעניין מובאים ב'זיכרון רבה' של ר' יוסף מנעמירוב (עמ' 38-39). לאחר משל ארוך ומפותל, המפותח גם הוא מתוך הגרעין של משל הבן והאב, הוא מוסיף:

לומר טעם, דהנה נצטוונו במצות לימוד התורה: "והגית בו יומם ולילה". למדתי טעם הציווי מתורתו של הרב בעל גור אריה בנתיבותיו, כתב, להיות התורה היא למעלה מן הזמן, על כן אין זמן מיוחד ללימודה כשאר המצוות שיש להם זמן, עיין שם. ולפי זה יונח לנו גם כן מה שנאמר: "והגית בו יומם ולילה", הנה הוא שלא כסדר הזמן הנכבד מששת ימי בראשית, לילה קודם ליום. אבל הוא להורות, עניין התורה הוא דבר שאינו תחת הזמן, רק למעלה מן הזמן... ואם כן, לפי זה יש לומר גם כן הטעם, דמשום הכי לא תלה זמן נתינת התורה בימי החודש, כי ימי החודש המה זמניים, רק תלה קביעתו במספר שסופרין ישראל עד יום החמשים, מספר חמשים מורה על למעלה מן הזמן'.

ומה שאמרת שמאחרים זמן התפלה כבר התנתי עמך שלא להשיבני ממנהגי פרטי אנשים שאינם שוים בכל כי הראש לכל הצדיקים הוא ר"י בעש"ט זיעאו"א היה מתפלל קודם [עם] הנץ החמה וכן תלמידו אחריו הרב המגיד מו"ה דוב בער ממעזריטש זיעאו"א ברוב פעמים ועכ"פ כשהיה אונס מחמת חולי גדול אעפ"כ לא היה מאחר הזמן תפלה של צבור. גם הצדיקים שבזמנינו הרוב מהם ראיתי שאינם מאחרים זמן התפלה רק צדיקים פרטיים כמו הרב הצדיק המפורסם ר' מיכל זלאטשיבר זיעאו"א והרב הגאון אדמו"ר הצדיק מו"ה לוי יצחק נ"י הם מאחרים זמן התפלה וסומכין על ק"ש קטנה שבקרבות שקורין בהשכמה, ובודאי יש להם טעם נסתר על זה ודרך פרטי להם ואין אנו רשאים להרהר אחריהם כי מי יבוא אחריהם אחר שאנו רואים שהם צדיקים גדולים בכל מעשיהם ומקימי כל אורייתא אפילו מצוה דרבנן הכל באהבה ויראה פנימיות, רק לא בפרט זה שהוא זמן תפלה שהיא מדרבנן וע"פ הדין יש כמה דברים שמותר לאחר זמן התפלה כמו להתפלל בגוף נקי, וצריכים אנו לדון אותם שיש להם טעם כמוס שסומכין על ק"ש שבקרבות.

ניתן לחוש בבירור בניסיון המורכב להתנגד לתופעת האיחור של התפילה, בד בבד עם לימוד זכות על התנהגותם של גדולי החסידות בעניין. ההערכה הגדולה לאותם צדיקים, ואולי גם סוג של הבנה סמויה למעשיהם, משולבות עם חיצונית ההתנגדות כלפי חסידים שביקשו לחקות את מעשי רבם, מתוך חשש מהפיכת המעשה הפרטי לנוהג ציבורי מסוכן.

ההכרה גם בין חוגי המתנגדים בזכותו של הצדיק לאחר את זמן תפילתו עיצבה סוג נוסף של טיעונים, שנתלה בדרך התנהלותו הייחודית של אותו צדיק. מעבר להתייחסות לגדולתו של הצדיק, להשגתו הייחודית, לטעמים הכמוסים עמו ולהקפדתו בכל תחום אחר על קלה כבחמורה, אנו מוצאים שימוש בשפה של 'עת לעשות לה' הפרו תורתך', דהיינו התייחסות למעשיו של הצדיק כהוראת שעה נצרכת, שאין ללמוד ממנה להמון (נפלאות חדשות, עמ' מח):

שמעתי כשהי' היהודי הק' מפרשיסחא זצ"ל אצל המגיד הקדוש מקאזניץ זצ"ל והמגיד המתין על היהודי זמן רב לאחר זמן התפלה עד שהתפלל, ואמר המגיד להחסידיים על היהודי הפסוק זאת קומתך דמתה לתמר, היינו זאת קומתך זה העמידה שלך אע"פ שתעשה שלא כתורה אבל מפני שדמתה לתמר, שאלו אשה אחרת תעשה חציפות כזה בודאי היו מענישין אותה רק תמר כוונה לשמים ע"כ לא היה לה עונש, כן היהודי מותר לאחר זמן התפלה אבל אחר לא יעשה כן.

הבאנו לעיל את דבריו החריפים של מהרצ"א מדינוב. גם בתוך דבריו יש ניסיון שלא לבקר את הצדיק על התנהגותו. בהתבטאות מקבילה הוא קושר את מעשיו של הצדיק למונח 'תורתו אומנותו' (הוספות מהרצ"א, עמ' כז)¹⁹:

והנה האנשים הללו תלו את עצמם באילנות גדולות, שראו כן מאיזה גדול הדור והנה נפלו בשוחה עמוקה, כי אם הצדיק הגדול אשר תורתו ויחודיו הוא אומנתו כל ימי חייו עושה לפעמים איזה דבר לפי השעה הגורמת לזה כפי השגת רוח קדשו, אז לא נאמר הדבר לכלל ההמון, רק כתורה יעשה והיא תנחנו במעגלי צדק להתהלך במישרים ודי בהערה זו למבין.

מקורו של המונח 'תורתו אומנותו' הוא בגמרא בשבת (יא, א):

דתניא: חברים שהיו עוסקין בתורה - מפסיקין לקריאת שמע, ואין מפסיקין לתפלה.

אמר רבי יוחנן: לא שנו אלא כגון רבי שמעון בן יוחי וחיבריו, שתורתן אומנותן. אבל כגון אנו - מפסיקין לקריאת שמע ולתפלה.

מהרצ"א מניח שדברי רבי יוחנן מכוונים לזכותו של רבי שמעון שלא להתפלל תפילה בזמנה, ואולי שלא להתפלל כלל, ובזאת הוא מצביע על העובדה שכבר אצל חז"ל יש למעשה הכרה ביחודי סגולה שבחרו במסלול חיים רוחני אחר גבוה, המגמיש או מדלג על חובת התפילה בזמנה. הוא מעבד את המונח 'תורתו אומנותו' שמכוון בפשטות להתמדה הלמדנית, אל תוך סד מושגים חסידי - 'יחודו אומנותו' - ובזה מבסס תמונת עולם שממקמת את דמות הצדיק בעמדה עצמאית שאינה תלויה בשיעור ההלכתי.

גוון דומה של טיעונים בנוגע לייחודו של הצדיק מתמקד בתפקידו כמנהיג ו'צדיק הדור'. כך, למשל, אמר על עצמו המגיד מזלוטשוב שתפילתו המאוחרת היא בחינת 'מאסף' לתפילות כלל ישראל (זכרון טוב, על הרבי מנעסכאיז, עמ' 22-23)²⁰:

ש"ק פ' עקב תרכ"ז סיפר שהרצה"ק ר' מיכלי זלה"ה מזלאטשוב שאלוהו התלמידים טעם על תפלתו לאחר שעת תפלת כל ישראל. ואמר שכמו שמצינו בשבט דן שהיה נוסע באחרונה ומאסף לכל המחנות, פירוש שהי' מגביה כל האבדות שנאבדו מכל הנוסעים לפניו. היינו שהיו מגביהים ומעלים כל התפלות של ישראל שהיה בלא דו"ר [=דחילו ורחימו]. וכן אני ג"כ מאסף לכל התפלות שמתפללים בני ישראל בלי הכוונה הראויה, והם בחי' אבודים, ואני

19. עוד שימוש במונח הזה ראה בספר שארית ישראל עמ' יז.

20. וראה גם: שמועות טובות, עמ' 22.

מאספם ומחזירם לשורשם. וסיים מרן, הוא היה כחו יפה לומר כן, אבל אנן מה נעני²¹.

המגיד מזלוטשוב כיוון את זמן תפילתו בדווקא שתהיה לאחר זמן תפילת הציבור, מתוך תחושת אחריות על התפילה הציבורית, ומתוך הבנה עמוקה למגבלות הרוחניות של הציבור. הוא אוסף בתפילתו את נקודות השורש הטמונות בתוך תפילות שלא מומשו בכוונה ראויה, ומבקש לתת להן פה וביטוי בתפילתו שלו.

עמדה דומה אנו מוצאים אצל ר' ישראל מרוזין (אור הנר, עמ' 21)²²:

הנה פעם אחת היה מלך טוב מאד לבני מדינתו והיו מבלבלים אותו תמיד ביום ובלילה בבקשות שונות, ולא היה לו זמן מופנה לעיין בצרכי המדינה, וירא כי א"א להתנהג תמיד כן ונתן צו שעד שעה עשירי יתקבלו הבקשות אלה, ובאם יהיו בקשות אחרות המוכרחות, יתקבלו עד זמן מאוחר ותו לא. אך אם יהי' לטובת הכלל לזה אין שעה קבועה, ויוכלו בבקשות הכלל לבוא לפני תמיד הן ביום הן בלילה. וסיים הקדוש מרוזין זי"ע, אנחנו מתפללים על הכלל, וע"כ אין עלינו שום זמן קבוע כי תמיד הוא הזמן.

מעבר ליסוד הנשנה כאן אצל ר' ישראל מרוזין בעניין קביעת זמן לתפילה בתור אילוץ שבדיעבד, יש כאן מודעות אישית, כמו אצל המגיד מזלוטשוב, לאיכות השונה של תפילתו. בניגוד לתפילה ההמונית, הממוקדת בצרכיו של המתפלל, ר' ישראל מרוזין עוסק עם המלך ב'צרכי המדינה', צרכי הכלל. כיוון שהגבלת התפילה בזמן נועדה לפנות את המלך עצמו לעסוק בצרכי הכלל, ודאי שתפילות על הכלל, כתפילת ר' ישראל מרוזין, ראויות להתקבל בכל שעה²³.

21. ובמקום נוסף (קהל חסידים החדש אות מ"ג): "וכאשר סיפר אבי הדבר הזה להרה"ק מאפטא, אמר לאבי-אני אומר לכם טעמו של הקדוש שהי' מתאחר כ"כ בתפלתו הקדוש, כאשר מתחיל היום ובני ישראל מתפללים להשי"ת זעירין אינן שיזכו שתפלתם יעלו כ"כ לפניו ית' זה מחמת שתפלתו אינו כראוי וזה מחמת מעשיו הקודמים עומדים למסך ומכדיל בינו ובין הקודש. והקב"ה חושב לבל ידה ממנו נדח אשר ח"ו לא ידחו תפלות ישראל וזה תקנתם תפלת צדיק הדור ויש להם עליי' לעלות, המגיד הקדוש מוהרי"מ ז"ל הוא הי' צדיק הדור והמתין עד שייגמרו קהלות ישראל תפלתם ואז התפלל הוא ונתלבשו כל תפלות ישראל בתפלתו הקדוש, והמתפלל אחר תפלת צדיק הדור, תפלתו אין לה תקנה".

22. לתיאור מקביל: אור הגנוז, עמ' 282.

23. הבחנה דומה לזו של ר' ישראל מרוזין, בין תפילת ההמון לתפילת הצדיק, מופיעה לא פעם בחוג תלמידי הבעש"ט, בשמו של הבעש"ט עצמו, וייתכן שכבר בה טמון הזרע הראשוני להתיר את איחור זמן התפילה. עיין על כך בנספח.

כאמור, בד בכר עם ההכרה בזכותו הייחודית של הצדיק לאחר את תפילתו, עלה החשש הכבד מהתרחבות התופעה בקרב חסידים והמון העם. אכן, היה לו בסיס לחשש זה (תפארת היהודי, אות פא):

הה"ק מבעלזין זצלה"ה ראה אברך אחד מתפלל אחרי הזמן, הביאו מוכתר בתפילין וציצית לפני הצדיקים הנזכרים לעיל באות (פ') וא"ל ראו, הלא על חשבון כזה מתפללין גם מי שלא באו לכלל זה לדמות לקדושי עליונים שכל או"א טעמו ונמוקו עמו.

בחשש הזה, ש'כל אחד ואחד טעמו ונימוקו עמו', יש הר לחששות שעלו עוד בימי חז"ל, מיצירת מציאות הלכתית בלתי אחידה: 'נתת תורת כל אחד ואחד בידו' (משנה שביעית ב, א). חששות אלו סללו את הדרך לקביעת שיעורים הלכתיים קבועים ומחייבים לכלל הציבור. כמו בימי חז"ל, עלה גם כאן החשש המוצדק מיצירת מציאות אנרכית שבה כל אחד מורה לעצמו היתר לחרוג מן השיעור כפי ראות עיניו. החשש הזה הוביל בסופו של דבר גם לצמצום היקף התופעה אפילו בין הצדיקים עצמם (תפארת היהודי, פסקה כב):

הה"ג הקצין מ"ו זלמן פוזנר מווארשא, שאל להה"ק מהר"י מווארקי זי"ע, בש"ס מצינו כמה מדרגות עד שבאים לידי חסידות ואצליכם נקראים חסידים מיד כשנוסעים להרבי... כשבא הדבר לאזני הה"ק הרמ"מ מקאצק זי"ע, אמר יש דרך הקצר לחסידות בלי שיצטרכו לבא דרך המדרגות, וזה ליחיד סגולה, אבל כשילכו רבים בדרך זה יתקלקלו אותו הדרך ויצטרך לחזור להדרך שמקודם ולהתפלל ולעשות הכל בזמנו.

(אמר המאסף: ואולי משום זה התחילו צדיקי הדור שליט"א בזמנינו להזהיר גם החסידים וגם הם בעצמם לעשות הכל בזמנו, וכן זמן התפלה לבל תאחר, מפני שראו שגם אותן שאינן בעלי מדרגות וגם פשוטי עם מתאחרין זמן התפלה החזירו עטרה ליושנה והבן).

כפי שקובע הרבי מקוצק, וכפי שמעיד המאסף²⁴, בשלב כלשהו החלה צומחת במחוזות פשיסחא-קוצק עצמם ההכרה בתהום הגדולה שבתפיסה המתירה לעת צורך לפרוץ את זמן התפילה. החשש מן הסחף הגדול למציאות זו, שבה כל אחד ואחד יאחר את זמן התפילה לפי ראות עיניו, עיקר בסופו של דבר את הלגיטימציה של רבים מיחירי הסגולה עצמם מלחרוג מזמן התפילה.

2. איחור הזמן גם לרבים?

אמנם, נדמה שהיה מי שלא ראה לנכון לסגור את שער האיחור, ואף רמז שהדבר ראוי לא רק ליחירי סגולה אלא גם לרבים אחרים. כפי שראינו, ר' ישראל מרוז'ין היה

24. המאסף הוא יועץ קים קדיש, שהוציא את הקובץ בפיוטרקוב בשנת תרע"ב.

קיצוני בקביעותיו השליליות ביחס לערכו של הזמן, וממילא ביחס להגבלת התפילות במסגרת הזמן. בסיפור הבא, בשמו של ר' אברהם מפארוסוב, יש שדר דו-שכבתי באשר לפריצת הגבול הרגישה הזו (כרם ישראל, עמ' 70):

על מרן הה"ק מרוז'ין סיפר מו"ה הרב ר' אברהם מפארוסוב נכד הה"צ היהודי הק', שפעם אחת באו לפני מרן הה"צ סיעת אברכים מופלגים להפטר בברכת שלום, וענה להם הה"ק תראו להתפלל בכל יום תפלה בזמנה. ופתח ואמר מעשה באיש אחד אשר אשתו היה דרכה לבשל עבורו בכל יום מאכל פאסאליס ובוזה סעד סעודתו. פעם אחת בא לביתו והמאכל הנ"ל לא היה עוד מן המוכן והחל עד בוש והתבשיל הנ"ל לא נגמר בישולו, והתמהמה איזה שעות ואח"כ נתנה לפניו את הפאסאליס. ונתכעס מאד הבעל ואמר: חשבת כי היום ששהתה כ"כ בודאי תתן לי מיני תבשילים חשובים וכל מיני מטעמים כי עי"ז נתאחר כ"כ המזון, ומחמת זה ערבה לי להמתין כ"כ. אכן כאשר אראה על השלחן את התבשיל פאסאליס כמקדם איזה הכנה רבה היה צריך לזה שאחרת עד כה ע"כ. ונפטרו האברכים לשלום ונסעו לדרכם. וכדרך במלון פגעו בזקן אחד ונכנסו עמו בדברים ונתגלגל הדבר וספרו לפניו מה שאמר להם רבם הריזינער כנ"ל. ענה הזקן ואמר זה דוקא שייך במקום שאין אהבה גדולה בין הזוג. אבל במקום שחיבה יתירה יש בין הזוג, אז הכל ניחא לפני הבעל וחיבי בעיניו המאכל פאסאליס ככל מעדני עולם, והאברכים הנ"ל נכנסו הדברים באזניהם. לשנה אחרת היו עוד הפעם אצל רבם וספרו לו את דברי הזקן. ענה מרן הה"צ - הנה הזקן הנ"ל כבר נפטר לעולמו, כי לא בא להאי עלמא רק שיאמר דברים האלה, כי היא מליצה טובה להאנשים המאחרים בזמן תפלה.

נשים לב: ר' ישראל טורח, מחד, להבהיר לחסידיו שאיחור זמן התפילה אצל מי שאין כוונתו מתעלה בזה, אין לו מקום. מאידך, במשל שדרכו הוא מעביר את המסר הזה, הוא טומן כבר את ההיתר לכל מי שרואה עצמו בעמדה מתאימה אל מול הקב"ה (כאהבת בני זוג), לאחר את זמן תפילתו.

את ההיתר הזה חשף ה'זקן' שפגשו התלמידים לאחר לכתם מר' ישראל. תגובתו של ר' ישראל לדברי הזקן מלמדת שהוא מקבל את דבריו ואף מעריך את הצורך בהם ('לא בא להאי עלמא רק שיאמר דברים האלה'). יש, אמנם, בדבריו מן הרושם הדיעבדי, של מליצה שלמפרע. בתיאור מקביל של הסיפור הזה, בספר 'התגלות הצדיקים' (עמ' 54-55) הניסוח דומה, אך מעט חד יותר, ונוספת לו הערת המאסף:

ויהי כאשר באו שנית לרבם הקדוש הנ"ל סיפרו לו כל המאורע להם עם הזקן הנ"ל ודבריו המחוכמים. ענה להם מרן הקדוש ואמר - תדעו בני אהובי נפשי כי הזקן הנ"ל כבר נפטר ונסתלק מן העולם הזה כי לא בא לעולם הזה אלא רק בשביל הדיבור הזה ולהמליץ המליצה גדולה הזאת על ישראל. אמר המאסף: הגם שדעת לנכון נקל שבהמעשה הזו יש בו דברים גבוהים העומדים ברומו של

עולם, אולם לאנשים פשוטים כמונו מוכרח אני להראות קצת מראה מקום לזה. (א) ידוע במדרשים ובגמרא ובזוה"ק ובס"ק שישראל כנגד הקדוש ברוך הוא כביכול כאשה לבעלה. (ב) ידוע מה שאיתא בזוה"ק ישראל מפרנסין לאביהן שבשמים עי"ש וכמוש"נ את קרבני לחמי. (ג) ידוע מה שאמר בגמרא ברכות פרק תפלת השחר תפלה במקום קרבנות תקנו. ועי' בספר הקדוש זכרון זאת ריש פ' פנחס ודוק. ויותר יראתי לפצותי שיח וישמע חכם ויוסיף לקח.

המליצה כאן איננה 'להאנשים המאחרים בזמן התפילה' אלא 'על ישראל'. ייתכן שאין בזה הכדל משמעותי. בכל אופן, המאסף עצמו כנראה הבין שכאן נפתח הפתח להיתר שאיננו רק לצדיקים. ברמיזות הקצרות הוא מבסס את תמונת הנמשל - ישראל בתפילתם משולים לאישה המכינה תבשיל לבעלה. ודוק: ישראל, ולא רק הצדיקים, אותם 'ישראל' שעליהם המליץ הזקן את מליצתו. הוסף לזה גם את ההפניה שלו לדבריו החדים של החוזה מלובלין, שהבאנו בראשית המאמר. על קו הגבול הדק ניתן למצוא כאן רמיזה לעידוד שאיננו פונה אל הצדיקים גרידא. לאור יחסו של ר' ישראל מרוז'ין אל ההגבלה בזמן כצורך דיעבדי, הדברים יכולים להיות מובנים.

את הסיפור הזה הביא בלשונו גם מרטין בובר בספרו אור הגנוז. הוא מציין שם שמקור הסיפור בספר 'התגלות הצדיקים'. מעניין לראות שסיומו של הסיפור קיבל עידון בגירסתו של בובר (עמ' 282-283):

כשבאו שוב לימים נוראים לרוז'ין סיפרו את הדבר לצדיק. שתק שעה קלה ואמר: מה שאומר לכם הזקן, דיבר אלי וגם אל השם יתברך.

לא מליצה על 'ישראל' ולא על האנשים המאחרים זמן תפילה לפנינו, אלא התייחסות לר' ישראל מרוז'ין לבדו. ייתכן שבובר שם לב לפתח המסוכן שנפתח בסיומו של הסיפור הזה, ובמודע או שלא במודע, ביקש לטשטש קצת את המסר דרך שינוי פרטי הסיום של הסיפור.

ד. סיכום

טבעה של תנועה שעיקר חידושה ועניינה בכוונת הלב ובמשמעות שמעבר לקיום הפורמאלי של תורה ומצוות, שבמוקדם או במאוחר תבוא לערער על תוקפם של החוק ושל הגבולות הנורמטיביים שעמו. אבל החסידות, בניגוד לתנועות יהודיות אחרות, החל מן הנצרות הקדומה וכלה ברפורמה המודרנית, לא מרדה מרד גורף בחוק ההלכתי, וממילא לא הוציאה את עצמה אל מחוץ לגבולות היהדות. יותר מכל תחום הלכתי אחר, מִזְמַן העיסוק החסידי בתפילה את המתח החד - בין הציפייה הבסיסית לכוונת הלב והתעלות הרוח ובין גבולות הזמן המאיימים להצמיח ולכרות את הפנאי הנפשי ואת היכולת להתמקד פנימה ולהגיע לשיאים הרוחניים שביקשה החסידות. ייתכן שזו הסיבה שהערעור האנטינומיסטי של החסידות עלה ביחס לזמן

התפילה דווקא, וכמעט לא בא לידי ביטוי ביחס לתחומים הלכתיים אחרים. החסידות לא ביקשה לה את פריצת הגבולות מצד עצמה. הפולמוס הפנים-חסידים שהתרחש אפילו ביחס לפריצת הגבולות המקומית הזו משקף את הנחת היסוד החסידית, שיש לתבוע את התעלות הרוח ככל האפשר – בתוך הגבולות ההלכתיים. הניסיונות השונים אצל מתנגדי האיחור בחסידות עצמה למצוא מקום שבו תוכלנה הכוונה והתפילה בזמנה לשכון יחד, וכמותם הנסיגה אחור גם אצל המאחרים עצמם לאור התרחבות התופעה, מלמדים שהתודעה האורתודוקסית הייתה מבוססת דיה בתוך העולם החסידים, כמצע שעל גביו יכול לצמוח החיפוש הפנימי²⁵. אפשר כמעט לומר ששפת העבירה לשמה המורדת של החוזה מלובלין, שיש מי שראה בה הר לתנועות קודמות, נדחתה לשולי הפולמוס החסידים על איחור התפילה, ופינתה מקום לדיון כמעט פנים-נורמטיבי, על המתח הטבעי שיוצר הפער שבין הנורמה ובין מה שהיא מבקשת ליצור.

אמנם, הדיון שנוצר בתוך החסידות סיפק בסופו של דבר עמדות עקרוניות ביחס למהותם ותפקידם של הגבול והשיעור ההלכתיים. כך יכולנו לחזות בעמדה כעמדתו של ר' ישראל מרוז'ין מצד אחד, הרואה בגבולות ההלכתיים כלי מאולץ דיעברי, חיוני אמנם למציאות החסידית, וממילא מוכן לסמן את ההתעלות מעבר לה, למעלה מן הזמן, כיעד שהוא עצמו מימש כבר בחייו; ומאידך, לפגוש בגישתו העקרונית של המהרצ"א מדינוב, שתיאר את גדולתה של התורה דווקא בנתינתה בכלים התואמים למושגי החומר והזמן של בני האדם. כך הוביל הדיון המערער עצמו לחשוף את עמדות היסוד החסידיות הסמויות העומדות בבסיס המחויבות ההלכתית.

25. זו אולי הסיבה לכך שעל אף ההתנגדות העזה, ועל אף הקרבה ההיסטורית למפח הנפש מן התנועה השבתאית, הצליחה התנועה החסידית לבסוף לרכוש לה הכרה בלתי מעורערת כבשר מבשרו של העולם היהודי האורתודוקסי. דוגמא יפה ליחס הזה למפרע ניתן למצוא בשו"ת ארץ צבי (אריה צבי פרומר, סימן לו, עמ' 88-89): 'נלע"ד ליישב מנהג כמה צדיקים מדורות שלפנינו שהעניקו חמה בקומתן שהתפללו אחר זמן תפלה והרבה גדולים מהמתנגדים צווחו עליהם ככרוכיא. וראיתי בס' עטרת זקנים שגדול א' שאל להגאה"ק מטשעכנאו זצ"ל למה אינו מוחה באותן הצדיקים שמאחרין זמן תפלה דעברו אדרבנן וברכותיהן לבטלה. וע"ז השיב הגז"ל דקימ"ל עבירה גוררת עבירה, ואם הי' בזה עבירה כבר היו נוטין לגמרי מדרך התורה, ושאלנו רואים שהם יראים את ד' ונזהרין בכ"ד יותר משאר העם מזה מוכח שאין בזה עבירה עכ"ד'. ובהמשך דבריו שם האריך ללמד זכות על מנהג איחור התפילה, וסיים: 'צאתי מגדרי לערב דברי אגרה בהלכה מחמת שהדבר נוגע ליישב מנהג צדיקים יס"ע זצ"ל'.